

اشاره

از جاذبه و شور هنر هرگز نباید غافل شد؛ به‌ویژه هنرهایی که در فرهنگ طولانی ما دارای ریشه‌های استوار و ماندگارند. از آن جمله است هنر قطعه‌سازی که در ذیل هنرهای سنتی قرار می‌گیرد. این هنر به نوعی از کارهای تجربی دست‌سازی است که اجرای آن در کلاس و مرتبط با دروس خوش‌نویسی بسیار پراحساس و برای دانش‌آموزان انگیزه‌آفرین است. صرف ورود بچه‌ها به این کار و درآمیختگی آن‌ها با مراحل کار قطعه‌سازی برایشان معنا فرین و خشنودکننده است، به‌ویژه که دبیر هنر نیز با علاقه وافر خود آن‌ها را در کار هدایت کند. در این نوشتار تلاش شده تا مراحل قطعه‌سازی و تکنیک‌های مرتبط با آن در کارگاه عملی مورد توجه قرار گیرد.

آشنایی با قطعه‌سازی هنری دیرپا و سنتی

فرزانه جعفری

عکاس: احمد رضا فکری

به مکتب صفوی است که همان دورگیری خط است که به تناسب دانگ قلم انجام می‌شود. این نمونه ابرک‌زنی در خطوط میرعماد و قدما قابل مشاهده است.

اگر دانگ قلم درشت باشد فاصله دورگیری و ابرک‌زدن، و اصطلاحاً فضای منفی بین خط و ابرک، کمتر می‌شود، ولی اگر دانگ قلم مانند خطوط کتابت و قلم غبار ریز باشد بهتر است این فاصله بیشتر شود.

در برخی از کارها و تذهیب‌های استادان، اگر دانگ قلم درشت بوده، مثلاً حدود چهار سانتی‌متر، فاصله ابرک تا خط حدود نیم سانتی‌متر است و تا آنجا که امکان داشته، ابرک به خط نزدیک کشیده شده است.

مراحل کار قطعه‌سازی و نکات آن

مرحله اول: ابرک زدن

ابرک زدن نوعی کادربندی اولیه محسوب می‌شود، به این ترتیب که اثر هنری یا سطرهای خوش‌نویسی شده با خطوطی مدور احاطه می‌شود و دورتادور آن برای مراحل تذهیب و نگارگری و تشعیر آماده می‌گردد.

قطعه هنری یا خوش‌نویسی ابتدا باید ابرک زده شود و این کار حتماً قبل از مرحله پرس شدن کار انجام گیرد؛ در غیر این صورت اگر بعد از مرحله پرس‌شدگی ابرک زده شود، از ترکیب چسب پشت کار و رنگ گواش و آب، به اصطلاح دلمه‌شدگی اتفاق می‌افتد و کار فرم بدی به خود خواهد گرفت. دو شیوه ابرک زدن وجود دارد. یک شیوه مربوط

گواش بعد از مدتی کوتاه صمغ خود را، به دلیل تبخیر، از دست می‌دهد، لذا برای این کار مناسب نیست، چون پایدار و ثابت نخواهد ماند و از کاغذ کنده خواهد شد. اما رنگ‌های اکرولیک، خاصیت مثبتی که دارد این است که به کار می‌چسبد و صمغ آن ثابت است و امکان پاک‌شدگی ندارد؛ همچنین در صورت اشتباه در کشیدن اسپیرال‌ها امکان تصحیح با اکرولیک وجود دارد. اما گواش با قلم‌گیری بلند می‌شود.

مرسوم است که ابرک به رنگ طلایی باشد. بعد از اجرای خطوط دور قطعه مورد نظر، رنگ اکرولیک را به میزان لازم با آب رقیق کرده و دورتادور ابرک را به سمت نواحی بیرونی رنگ‌آمیزی می‌کنیم. مرحله دوم، قرارگیری خط در کادر است. برای قرارگیری خط در جای مناسب ابتدا باید خط کرسی محوری است برای یافتن خطوط افقی و عمودی کادر قطعه مورد نظر می‌توان براساس کرسی خط کاغذ را به درستی ال (زاویه ۹۰ درجه بین خط افقی و عمودی) کرده و فضای منفی بین ابرک و کادر بیرونی را به حد نیاز کاهش داد. کرسی ملاک قطعه‌سازی است. برای پیدا کردن کرسی خط می‌توان به دوایر موجود در خط مانند «ی»، «ن» و ... یا به خطوط عمودی مانند «الف»، «ک» و ... و یا کشیده‌های خط توجه کرد. خط کرسی میزان کج بودن کادر و محلی را که نیاز به نود درجه شدن از چهار طرف دارد به ما نشان می‌دهد. بعد از پیدا کردن خط کرسی با استفاده از گونیای مخصوص در بیرونی‌ترین حالت ممکن خط را کادربندی کرده و سپس برای حذف قسمت‌های اضافی قطعه، آن را با کاتر برش می‌دهیم. پیدا کردن میزان فضای منفی

دلیل نکته ذکر شده آن است که وقتی، برای مثال، قلم ریز است اگر ابرک را نیز ریز بکشیم دیگر خط جلوه‌ای نخواهد داشت. علاوه بر آن، جزئیات و خطوط طلایی موجود در ابرک دیده نخواهد شد و زیبایی‌اش افت خواهد کرد.

نوع دوم ابرک‌زنی مربوط به دوره قاجار و روشی است امروزی که در آن دور قطعه مورد نظر با خطوط نیم‌دایره‌مانند احاطه می‌شود. این نیم‌دایره‌ها می‌توانند یک در میان کوچک و بزرگ یا هم‌اندازه باشند. این ویژگی به تناسب نوع خط- شکسته، نستعلیق، ثلث و نسخ- متفاوت است. برای مثال، در خط شکسته معمولاً قوس دوایر بیشتر است؛ و یا کوچک و بزرگ شدن دوایر محسوس‌تر است، تا بتواند فضای منفی موجود در خط شکسته را که در ابتدا نامتقارن‌تر است به هماهنگی درستی برساند.

در این نوع ابرک، دست باید حول محور دایره در چرخش باشد. برای تمرین کشیدن ابرک به شیوه قاجار در صفحه‌ای دیگر بهتر است دانش‌آموزان و هنرجویان کشیدن خطوط دایره‌ای را تمرین کنند تا دست آن‌ها شاکله دایره را به بهترین نحو یاد بگیرد.

در ابرک‌زنی باید توجه داشت که باید خط به اصطلاح نفس بکشد و فضاهای پر و خالی آن با هم در تناسب و تعادل باشد. ابرک‌ها در بالا و پایین اثر باید به صورت یکنواخت وجود داشته باشند تا از نظر بصری زیبا دیده شوند. رمز دیگری که در ابرک‌زنی وجود دارد آن است که نواحی تیز خط مثل انتهای میم، سرکش کاف و گاف و ... و همچنین نقطه‌های خط باید در مراکز دایره‌های ناقص قرار بگیرند تا کار متناسب‌تر دیده شود.

در این دو نوع ابرک‌زنی هم، به واسطه سلیقه و حس زیبایی‌شناختی، گوناگونی‌هایی دیده می‌شود.

همچنین ابرک‌های کوچکی در فضاهای خالی درونی خط می‌توان کشید، که به **ابرک جزیره** معروف‌اند. بسته به نیاز قطعه و وجود فضاهای خالی درون خط از ابرک جزیره استفاده می‌شود. مثلاً در قالب سیاه‌مشق می‌توان از این تکنیک بهره برد. در قالب چلیپا نیز می‌توان، به تناسب فاصله خطوط از هم، هر چهار سطر را در یک ابرک پیوسته قرار داد یا دو سطر بالا را از دو سطر پایین به وسیله دو ابرک جدا کرد.

در ابرک زدن، اشتباه مرسوم تذهیب‌کنندگان آن است که با رنگ گواش کار را انجام می‌دهند.

بین ابرک و کادر بیرونی) در هر اثری می‌تواند متفاوت باشد. این تفاوت به ترکیب خط و تذهیب مورد نظر برای آن، نقطه طلایی، همچنین سلیقه مذهب و بزرگ یا کوچک کردن قطعه با توجه به اندازه قاب بستگی خواهد داشت. بنابراین اندازه کادر وابسته به ایده‌های بصری و زیبایی‌شناختی است و اصول کاملاً دقیقی ندارد، اما شکل درست آن به مرور بر اثر تجربه به دست خواهد آمد. با استفاده از ایده‌های گرافیکی مختلف می‌توان در آثار هنری با کم و زیاد کردن فضای منفی دور ابرک، تنوع ایجاد کرد.

برای قطعه‌سازی به کاغذهای رنگی نیاز است که اثر هنری یا خوشنویسی روی آن کاغذها قرار گیرند و یا در تسمه‌کشی دور قطعه، از نوارهای آن استفاده شود. برای رنگ کردن کاغذ، مرکب را با آب رقیق می‌کنیم و سپس قلم‌مو را از یک سو در بیرون کاغذ به سمت مخالف آن بیرون می‌کشیم و تا رنگ شدن کامل کاغذ این عمل را تکرار می‌کنیم. لازم به ذکر است که قلم‌موی مویی از قلم‌موی پلاستیکی مناسب‌تر است، چرا که رد رنگ را بر جای نمی‌گذارد.

مرحله پرس کردن کاغذ

در این مرحله سرعت دست بسیار مهم است، و چسب ماتیکی باید در پشت قطعه موردنظر به سرعت در تمام نواحی زده شود تا خاصیت چسب در طی زمان طولانی از بین نرود. در گذشته، یعنی پیش از آنکه این چسب‌ها به بازار بیاید، از نشاسته و سریش برای چسباندن به زمینه مورد نظر استفاده می‌شد. بعد از چسب‌کاری کاغذ را به مقوای ماکت می‌زنیم. در این حین با استفاده از وسیله‌ای به نام مهره از جمع شدن هوا زیر کاغذ چسبانده‌شده جلوگیری می‌کنیم. برای قطعه و یا پاسپارتو کردن باید اندازه طول و عرض کار را از اندازه طول و عرض زمینه کم کنیم، سپس عدد به دست آمده را بر دو تقسیم کرده و دور محدودی را که قطعه قرار است به آن چسبانده شود کادرکشی کنیم تا قطعه به صورت صاف و بدون کج‌شدگی روی زمینه قرار گیرد. به تاسی از مکتب قدما باید به بالای کار اصطلاحاً تاج داد؛ به این معنا که مساحت زمینه کار در قسمت بالایی قطعه بیشتر از قسمت پایین آن باشد. این اختلاف باید بین نیم تا یک سانتی‌متر باشد؛ چون اگر قطعه ما کاملاً وسط باشد بعد از قاب شدن، از نظر بصری بی‌ثبات دیده می‌شود. اما با این کار

اصطلاحاً خط در قطعه می‌نشیند و در جایگاه مناسب قرار می‌گیرد. در حالتی که قطعه مورد نظر مربع باشد و زمینه مستطیل، خط را به این شکل قرار می‌دهیم که قسمت پایینی کار از دو سمت چپ و راست آن، اندازه‌اش بیشتر باشد و حداکثر اندازه به بالای کار داده شود. این که کار دقیقاً در کجای زمینه قرار بگیرد تا حد زیادی یک امر بصری است. به هر حال، باید به قرارگیری آن در مکان درست دقت زیادی شود، چون بعد از مراحل ترلینگ و تسمه، محدوده دور کار از آنچه اکنون هست تنگ‌تر خواهد شد. بنابراین با رعایت فاصله درست در هر طرف، از عدم توازن جلوگیری کرده و به دلنشین‌تر شدن شکل کلی قطعه کمک می‌کنیم.

پس از چسباندن کار در جای درست، برای پرس کردن آن روی مقوای ماکت با کشیدن مهره روی کاغذ سفید قرار گرفته بر روی کار اصلی، این مرحله را به انتها می‌رسانیم.

مرحله تسمه‌کاری

در این مرحله نوارهای باریکی از کاغذهای رنگی را، به ضخامت ۷/۰ تا ۱۲/۰ سانتی‌متر، بریده و سپس دورتادور قطعه را با آن‌ها مزین کرده و به اثر جلوه می‌بخشیم. در این کار معمولاً از دو ردیف نوار استفاده می‌شود که نوار داخلی دارای ضخامت کمتری نسبت به نوار خارجی است. البته در آثار بزرگ‌تر از نوارهایی با ضخامت بیشتر استفاده می‌شود، هرچند این اختلاف فقط در حدود چند میلی‌متر است. در کارهایی با قلم بسیار ریز حتی می‌توان از چندین تسمه پشت سر هم استفاده کرد تا باعث دیده شدن اثر شود. در انتخاب رنگ نوارهای تسمه بهتر است از رنگ‌های متضاد با زمینه کار و کاغذ قطعه مورد نظر استفاده کنیم و باعث جلوه دادن به اثر شویم. این کار با حس زیبایی‌شناختی قطعه‌ساز در ارتباط است. با مطالعه کتاب «درویش عبدالمجید طالقانی»، از آثار استاد مشعشی، می‌توان با رنگ‌شناسی بیشتر آشنا شد و انتخاب رنگ‌ها را به شکل زیباتری انجام داد. تماشای آثار فاخر نیز به انجام قطعه‌سازی به درست‌ترین شیوه ممکن کمک خواهد کرد، چرا که ما را به انتخاب رنگ‌های صحیح در کنار هم خبره‌تر می‌کند. در موزه رضا عباسی و موزه ایران باستان می‌توان این‌گونه آثار را مشاهده کرد. در کل، مهم این است که با آثار هنری درگیر شویم.

از مزایای یادگیری قطعه‌سازی می‌توان به درآمدزا بودن این کار اشاره کرد. همچنین خوش‌نویسی که با قطعه‌سازی آشنا باشد خواسته اصلی خود را با هنرمند قطعه‌ساز مطرح می‌کند

بعد از چسب کاری نوارهای تسمه آن‌ها را در اطراف کار می‌زنیم و نوارهای بعدی را پشت هم قرار داده وارد مرحله ترلینگ کشی می‌شویم.

مرحله ترلینگ کشی

در این مرحله ابتدا رنگ گواش را روی پالت رنگ رقیق می‌کنیم، سپس با قلم‌مو رنگ را به روی ترلینگ منتقل می‌سازیم. پس از آن روی تسمه، در دو قسمت حاشیه آن، ترلینگ را می‌کشیم که در نتیجه ضخامت تسمه محدودتر می‌شود. ضخامت ترلینگ حداکثر تا ۲ میلی‌متر می‌تواند باشد. بهتر است رنگ‌های سرد در کنار رنگ‌های گرم کشیده شوند تا نیرومندترین اصل هنرهای تجسمی، یعنی تضاد، محقق شود. برای نفیس‌تر شدن کار می‌توان بر روی هر تسمه چهار خط با ترلینگ کشید. هنگام ترلینگ کشی بهتر است خط‌کش دارای ارتفاع چند میلی‌متری باشد تا رنگ در اثر تماس با خط‌کش پخش نشود. همچنین اگر زاویه ترلینگ و صفحه دقیقاً ۹۰ درجه باشد ترلینگ رنگ نمی‌دهد. پس دست را مانند گرفتن قلم زاویه‌دار می‌کنیم. غلظت رنگ نیز در ادامه کار بسیار مهم است.

برای به دست آوردن غلظت رنگ مناسب باید خطی با همان رنگ روی کاغذ کشیده شود. اگر در آن خط به طیف رنگی رسیدیم و به مرور خط کم‌رنگ شود، غلظت مناسب نیست. اما اگر به ما در سرتاسر خط رنگ یکسانی داد غلظت مناسب است. خط طلایی را می‌توان درون دو رنگ دیگر کشید تا بر جلوه کار افزوده شود. دور خط طلایی را می‌توان با روان‌نویس «یونی پن» دورگیری کرد تا این خطوط به حالت برجسته درآید. یونی‌پن در قسمت‌هایی کشیده می‌شود که نیاز باشد تا به اثر شوک زیباشناختی وارد کند. در کل خطوط رنگی را با ضخامت بیشتری نسبت به خط طلایی ترلینگ کشی می‌کنند. در ترلینگ کشی خود می‌توانیم با ترکیب رنگ‌های مختلف به رنگ موردنظرمان برسیم.

برای تمرین کشیدن ترلینگ و کنترل آن، روی مقوا یا کاغذ باطله دو نقطه را انتخاب و ترلینگ کشی را در آن محدوده تمرین می‌کنیم. در ضمن، استفاده از خودکارهای رنگی به جای ترلینگ اصلاً جنبه هنری نخواهد داشت، چون جلوه زیبایی به کار نمی‌دهد.

به آخرین ترلینگی که در لبه بیرونی کار قرار می‌گیرد **کمند** می‌گویند که در محل کشیدن آن

باید به اینکه بخشی از کار زیر قاب قرار خواهد گرفت توجه شود تا کمند کشیده شده زیر قاب نرود.

کل مراحل قطعه‌سازی برای فرد خبره در این کار یک ساعت زمان می‌برد. اما برای دانش‌آموزان و هنرجویان در این زمینه زمان بیشتری نیاز است. بعد از اینکه قطعه‌بندی به پایان رسید بهتر است اثر یک روز زیر پرس بماند تا از کج‌شدگی و خمیده‌شدن کاغذ مصون بماند.

از دیگر مزایای قطعه‌سازی آن است که اگر چه خط زیبا از همان ابتدا دارای ارزش بالایی است اما با انجام عمل قطعه‌سازی روی آن ارزشی دو چندان خواهد یافت.

از مزایای یادگیری قطعه‌سازی می‌توان به درآمدزا بودن این کار اشاره کرد. همچنین هنرمند خوش‌نویسی که با قطعه‌سازی آشنا باشد خواسته اصلی خود را با هنرمند قطعه‌ساز مطرح می‌کند. چرا که فضای کار و شیوه‌های درست انجام آن را می‌داند.

البته در انجام این عمل به گردن و کمر فشار زیادی وارد می‌شود؛ بنابراین جزء کارهایی است که زحمت زیادی دارد.

بعد از قطعه‌سازی، در صورتی که مایل به پاسپار تو کردن کار باشیم از چسب موکت استفاده می‌کنیم تا دو مقوای سنگین از هم جدا نشوند.

تکنیک زرافشان

از دیگر اقداماتی که برای جلوه پیدا کردن قطعات خوش‌نویسی می‌توان انجام داد زرافشانی کاغذ است. از کاغذهای زرافشانی شده به عنوان زمینه اثر و یا در تسمه کاری استفاده می‌کنند. برای این کار می‌توان از نشاسته یا چسب چوب، به منظور اتصال تکه‌های زر یا مس به کاغذ، استفاده کرد. چسب چوب را با آب به حد مورد نیاز رقیق می‌کنیم، سپس با قلم‌مو روی کاغذ مورد نظر می‌کشیم. بعد از آن پودرهای ورق‌های طلا یا مس و یا ... را روی کاغذ می‌پاشیم.

برای تهیه این پودرها، ورق طلا را در آسیاب خرد کرده و در ظرف مناسبی مانند نمکدان می‌ریزیم. همچنین می‌توان بعد از پودر کردن طلا آن را درون نشاسته ریخت و بر روی کاغذ منتقل ساخت. هنگامی که کاغذ خشک شد برای خوش‌نویسی آماده است. اسپری‌های طلایی هیچ‌کدام به اندازه ورق طلا در این زمینه کاربردی نیستند.

در اینجا دو گفت‌وگوی کوتاه را از دست‌اندرکاران کارگاه قطعه‌سازی با هم می‌خوانیم:

در ابرک‌زنی باید توجه داشت که باید خط به اصطلاح نفس بکشد و فضاهای پر و خالی آن با هم در تناسب و تعادل باشد. ابرک‌ها در بالا و پایین اثر باید به صورت یکنواخت وجود داشته باشند تا از نظر بصری زیبا دیده شوند

مصاحبه با آقای باربد یزدانی

لطفاً خودتان را معرفی کنید و هدف از برگزاری این کارگاه را بگویید.

هدف از برگزاری این کارگاه آشنایی دوستان با هنری است که تقریباً رو به فراموشی است و نقرات کمی به این هنر مشغول هستند. در واقع هدف ما احیا کردن هنر قدیمی قطعه‌سازی است.

جایگاه قطعه‌سازی در زمان گذشته و حال چه بوده؟

به لحاظ ابزار بسیار متفاوت شده، کاربری امروز قطعه‌سازی نسبت به گذشته خیلی متفاوت شده است. اما سعی می‌کنیم با برپایی کارگاه‌های تخصصی، احیاگر سنت‌های قدیمی باشیم.

ویژگی‌های قطعه‌سازی امروز چیست؟

قطعه‌سازی اکنون به دلیل ظرافت امری تخصصی شده است و می‌تواند منبع درآمدی برای دانش‌آموزان و علاقه‌مندان به هنر باشد و به نوعی کمک به خوش‌نویسان پرکار است. تنوع زیادی در قطعه‌سازی وجود دارد.

آیا شما در مورد اینکه کار قطعه‌سازی به صورت تدریجی به کلاس‌های آموزشی وارد شود برنامه‌ریزی دارید؟

در گذشته تجربه‌ای در این راستا وجود داشت اما به دلیل محدودیت‌هایی که هنرجویان داشتند استقبال زیادی از کلاس‌ها نشد. بنابراین کارگاه‌هایی به صورت مقطعی برگزار می‌شود. ما سعی داریم هر ماه دست‌کم یک بار از این کارگاه‌ها داشته باشیم تا آشنایی بیشتری با هنرهای سنتی فراهم شود.

از شما تشکر می‌کنیم و امیدواریم این کارگاه‌ها تداوم پیدا کند. چون یکی از سرگرمی‌های آموزنده و هویت‌ساز مناسب برای نسل جوان محسوب می‌شود و ارتباطی بین فرهنگ گذشته و فرهنگ فعلی برقرار می‌کند تا این هنر جزء هنرهای فراموش شده نباشد.

مصاحبه با استاد بذرکار

خودتان را معرفی کنید و با توجه به حوزه کاری‌تان، و اینکه شما ارزش قطعه‌سازی را بهتر می‌دانید، نظرتان را درباره این کارگاه بیان کنید.

من از سال ۱۳۷۲ در کار تذهیب فعالیت می‌کنم. از همان ابتدا، خودم کاغذسازی و قطعه‌سازی نیز انجام می‌دادم. کارگاه‌های به این شکل در آن دوره خیلی کم بود.

تأثیر این کارگاه‌ها چه می‌تواند باشد؟

هنرمندان، دانش‌آموزان و خوشنویسان می‌توانند کارهای خود را قطع‌بندی کنند. در ضمن، آفرینش یک اثر جدید هنری برای خود فرد احساس لذت زیادی دارد. به علاوه می‌توانند آن را به‌عنوان کادو به دیگران هدیه کنند.

بنابراین بهتر است این کارگاه‌ها تداوم داشته باشد. زیرا این هنرها از جمله قطعه‌سازی، پاسپارتنو کردن و جدول‌کشی، در هنرهای مینیاتور، نقاشی، خوش‌نویسی و تذهیب کاربرد فراوانی خواهد داشت.

* مطالب مندرج در این گزارش برگرفته از کارگاه قطعه‌سازی است که در آن آقای محمد بنی‌احمدی نکات مورد نظر را مطرح کرده‌اند. کارگاه فوق به همت مجموعه ایرانسرا زیر نظر آقای باربد یزدانی و خانم شورش برپا شد که شایسته است از اهتمام و همکاری آن‌ها در تهیه این گزارش تشکر شود.